

BUHARA'NIN İSLÂMLAŞMASI VE YAKIN HAVZASINA YANSIMALARI (SÂMÂNÎLER DÖNEMİ SONUNA KADAR)

The Islamization of Bukhara and Its Regional Impact up to the End of the Samanid Era

Yunus AKYÜREK

Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye.

Assoc. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Division of Islamic History, Çanakkale, Türkiye.

yunusakyurek@com.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2050-9464

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 4 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 23 Mart / March 2025

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2025

Cilt / Volume: 27 **Sayfa/Pages:** 251-272

Atıf / Citation: Akyürek, Yunus. "Buhara'nın İslâmlaşması ve Yakın Havzasına Yansımaları (Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar) [The Islamization of Bukhara and Its Impact on The Surrounding Region (Until the End of The Sâmânîd Period)]". Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 27 (Haziran / June 2025): 251-272
<https://doi.org/10.51553/bozifder.1633102>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Yunus AKYÜREK**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Buhara, Maverâünnehir bölgesinin en kadim yerleşim birimlerinden birisidir. “Doğu’nun Kubbetü’l-İslâm’ı”, “Hadis Yurdu”, “Çöl Çiçeği” ve “Fâhire” olarak tanınan şehir, milattan önceki tarihlerden itibaren bölgenin dinî merkezi olagelmıştır. İpek Yolu güzergâhında yer alan Buhara; Budizm, Mecûsilik, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi önemli dinlere ev sahipliği yapmıştır. Bu dinlerin şehirde derin izler bırakmış olması kuşkusuz İslâmiyet’in burada tanınmasını ve benimsenmesini zorlaştırmıştır. Nitel araştırma tekniklerinin kullanıldığı bu çalışmada amaç, İslâm’ın Orta Asya Türkleri tarafından kabul edilme sürecinde Buhara şehrinin rolünü ortaya koyabilmektir. Müslüman Araplar Buhara’yı nasıl fethetmiş ve burada nasıl tutunmuşlardır? Şehrin İslâmlaşma süreci nasıl gerçekleşmiştir? Yakın havzasının İslâmlaşmasına nasıl bir katkı sunmuştur? Araştırmada bu ve benzeri sorulara yanıt aranacaktır. Konu, Sâ mânîler dönemiyle sınırlı tutulmuştur. Zira Sâ mânîlerden sonra Orta Asya’da Müslüman Türklerin çağı başlayacaktır. Emevîler döneminde birçok kez ele geçirilmek istenilen Buhara, Horasan’ın kudretli valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî tarafından fethedilmiştir (90/709). Buhara’ya tam anlamıyla hâkim olmanın Emevîler için stratejik önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Araştırmayı önemli kılan nokta da burasıdır. Zira İpek Yolu güzergâhında yer alan zengin Soğd şehirlerine sahip olabilmenin anahtarı Buhara hâkimiyetinden geçmektedir. Yine Soğd arazisi boyunca uzanan yüksek debili tatlı su kaynaklarına, olağanüstü bereketli topraklara ve stratejik değeri yüksek Hocend geçidine sahip olan Fergana bölgesine, Seyhun’un ötesindeki Türk illerine ve hatta Çin’e uzanan bir başarı hikâyesi için Emevîlerin Buhara’yı fethetmesi zorunluluktur. Şehri bu açıdan değerlendiren Emevî siyasî aklı, Kuteybe ile başlayarak İslâmiyet’in burada tanınması ve benimsenmesi için büyük bir çaba sarf etmiştir. Arap nüfusun şehre yerleştirilmesi, pek çok mescit inşa edilmesi, cuma namazına gelenlere bahşiş verilmesi, bazı İslâm âlimlerinin burada eğitim faaliyetleri yürütmesi, namaz kılarak kolaylık olması açısından ibarelerin Farsça söylenilmesine cevaz verilmesi bölgenin dinî merkezi olan Buhara’da İslâmiyet’in benimsenmesi için atılan adımlardan bazılarıdır. Ancak sonraki birtakım Emevî valilerinin olumsuz uygulamaları ve Emevîler Devleti’ni zevale götüren iç ve dış sebepler Buhara halkının İslâm’a mesafeli durmasına yol açmıştır. Müslüman Arapların Abbâsiler döneminde bölgedeki hâkimiyetlerini arttırarak sürdürmeleri şehrin dinî panoramasını İslâmiyet lehine değiştirmiştir. Buhara şehri, Abbâsîlere tâbi bir hanedanlık olan Sâ mânîler döneminde altın çağını yaşamıştır. Buhara merkezli Sâ mânî hanedanı mensuplarının, âlimlerin ve ticaret erbabının samimi çabaları, Seyhun’un kuzeyinde yer alan gayrimüslim Türk boylarının zamanla İslâmiyet’i benimseyip dine girmelerinde birinci derecede katkı sunmuştur. Müslüman Karahanlıların, Büyük Selçukluların ve İdil-Bulgar Türk devletlerinin İslâmiyet’i Sâ mânîler döneminde, Buharalı siyaset, ilim ve ticaret adamları vesilesiyle kabul ettiklerine dair elimizde güçlü deliller bulunmaktadır. Buharalı âlimlerin de katkısıyla İslâm’a giren Büyük Selçukluların, Müslüman Türkleri Azerbaycan üzerinden Anadolu’ya, İran ve Irak üzerinden Mezopotamya ve Mısır’a sevk ettikleri ise tarihî bir gerçektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Buhara, Sâ mânîler, İslâmiyet, Kuteybe b. Müslim.

Abstract

Bukhara is one of the oldest settlements in the Transoxiana region. Known as the “Dome of Islam of the East”, “Land of Hadith”, “Desert Flower”, and “Fâkhîrah”, it has long been a religious center. Situated on the Silk Road, the city hosted major religions such as Buddhism, Zoroastrianism, Manichaeism, Judaism, and Christianity. The strong presence of these faiths made the acceptance of Islam more difficult. This study

employs qualitative research methods to examine Bukhara's role in the Islamization of Central Asian Turks. It seeks to answer key questions: How did Muslim Arabs conquer and establish themselves in Bukhara? What was the process of the city's Islamization? How did it contribute to the Islamization of its surrounding region? The study seeks to answer these and similar questions. The scope is limited to the Sāmānīd period, as the era following the Sāmānīds marks the beginning of Muslim Turkish rule in Central Asia. During the Umayyad period, Bukhara was targeted for conquest multiple times and was ultimately captured by the powerful governor of Khorasan, Qutayba ibn Muslim al-Bāhili, in 90 AH (709 CE). It is evident that full control over Bukhara held strategic significance for the Umayyads. This is also what makes the study important. Dominance over Bukhara was the key to gaining control of the prosperous Sogdian cities along the Silk Road. The Umayyad conquest of Bukhara was a necessity for achieving dominance over the Fergana region, which possessed high-flow freshwater sources, exceptionally fertile lands, and the strategically significant Khujand Pass, as well as for extending their influence on the Turkish territories beyond the Syr Darya and even to China. The Umayyad political mind, which evaluated the city from this point of view, made a great effort for the recognition and adoption of Islam here, beginning with Qutayba. The settlement of the Arab population in the city, the construction of numerous mosques, the distribution of stipends to those attending Friday prayers, the presence of Islamic scholars conducting educational activities, and the permission to recite phrases in Persian for ease during prayer were among the measures taken to promote the adoption of Islam in Bukhara, the religious center of the region. However, the oppressive policies of later Umayyad governors, along with internal and external crises that led to the dynasty's decline, caused the people of Bukhara to remain distant from Islam. During Abbasid rule, Muslim Arab dominance in the region strengthened, shifting the city's religious landscape in favor of Islam. Bukhara experienced its golden age under the Sāmānīds, a dynasty loyal to the Abbasids. The sincere efforts of the Sāmānīd dynasty based in Bukhara, along with scholars and merchants, played a crucial role in the gradual adoption of Islam by the non-Muslim Turkic tribes north of the Syr Darya. Strong evidence suggests that the Muslim Karakhanids, Great Seljuks, and Volga-Bulgar Turkish states embraced Islam during the Sāmānīd period, influenced by Bukhara's political, scholarly, and commercial elites. The Great Seljuks, who adopted Islam with the guidance of Bukhara's scholars, later led Muslim Turkish migrations into Anatolia via Azerbaijan and into Mesopotamia and Egypt via Iran and Iraq.

Keywords: Islamic History, Bukhara, Sāmānīds, Islam, Qutayba ibn Muslim.

Giriş

Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti'nin önemli dinî-kültürel merkezlerinden olan Buhara,¹ Mâverâünnehir bölgesinin Soğd (Soğdiana) kesiminde ve Zerefşan Nehri'nin aşağı havzasında yer almaktadır. Soğd,

¹ Buhârâ, Mecûsîlerde öğrenim merkezi manasındaki "buhâr" kelimesinden gelmektedir. bk. N. Richard Frye, *Bukhara The Medieval Achievement* (Norman: University of Oklahoma, 1965), 3.

verimli topraklara sahiptir. Semerkand ve Buhara gibi şehirleri ise İpek Yolu güzergâhında bulunmaktadır.²

Şehrin ismine dair farklı görüşler mevcuttur.³ Buhara hakkında milat öncesi ve sonrasına dair bilinenler ile fethi sonrasına dair bilgiler, yaklaşık 9. yüzyıldan itibaren kaleme alınan Arapça ve Farsça tarih ve coğrafya eserlerinde detaylı olarak yer almaktadır. Araştırmada bunların Arapça olanları ile Farsçadan Arapçaya tercüme edilenlerinden istifade edilmiştir.

9. yüzyıldan günümüze pek çok Müslüman tarihçi ve coğrafyacı Buhara şehrine dair çok yönlü bilgiler vermiştir. Bunlardan Arapça olarak kaleme alınan Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 312/924) *Târîh-i Buḥârâ'sı* ile Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî'nin (ö. 348/959) günümüze ulaşan *Târîh-i Buḥârâ'sı* özellikle zikredilmelidir.

19 ve 20. yüzyıllara ait Batı dilli çalışmalarda doğrudan ya da dolaylı olarak Buhara'dan bahsedilmektedir.⁴ Bunlardan Rus akademisyen Barthold'un bazı çalışmaları⁵ Buhara'yı konu edinen birçok araştırmacı tarafından dikkate alınmıştır.

Ülkemizde Buhara'nın siyasî tarihi, şehrin ismi, ilmî ve kültürel hayat, âlimleri, Buhara Hanlığı, şehrin yakın tarihi ve Buhara Yahudileri ile ilgili

² İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1306/1889), 25–26; İşfahî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1425/2004), 286–287, 290; İbn Hâvkal, *Şûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1357/1938), 459–463; Muhammed b. Ahmed Maḳdisî, *Aḥsenü't-teḳâsım fi ma'rifeti'l-eḳâlim* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991), 261–262, 266, 269–270; Yâḳût el-Ḥamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1416/1995), 1/353–355; Ramazan Şeşen, “Buhara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/363; Ahmet Taşaḡlı, “Soğd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/348–349.

³ Buhara, Mecûsilerde öğrenim merkezi manasındaki “buhâr” kelimesinden gelmektedir. Bk. Frye, 3; Şeşen, Nümickes şehrindeki bir vihara (manastır) sebebiyle şehre bu ismin verilmiş olabileceğini belirtir. Bk. Şeşen, “Buhara”, 6/363. Göktürkler döneminde Buhara'da kendilerine “vihara” denilen çok sayıda Budist manastırı olduğu ve şehrin adını viharalardan aldığına dair bk. Ali İhsan Yitik, “Buhara mı Vihara mı Ali İhsan Yitik, “Buhara mı Vihara mı: Budizm'in İslâm Dönemi Türk Kültürüne Etkileri”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri* (Ankara, 2004); Budizm'in İslâm Dönemi Türk Kültürüne Etkileri”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri* (Ankara, 2004), 1285.

⁴ Doğrudan Buhara'yı konu edinen iki adet İngilizce eser için bk. Arminius Vambery, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present* (London: Henry S. King, 1873); Frye, *Bukhara*, 1965.

⁵ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Four Studies On The History Of Central Asia* (Leiden: E.J. Brill, 1956); Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Turkestan Down To The Mongol Invasion* (London: Oxford University Press, 1928).

bir kitap,⁶ çeşitli yönleriyle Buhara ve Buharalı âlimleri konu edinen on doktora ve yirmi iki yüksek lisans tezi, kırkın üzerinde makale, batılı gezgin ve gözlemcilerin kaleminden beş adet Buhara seyahatnamesi çevirisi, yirminin üzerinde ansiklopedi maddesi ve bildiri yayımlanmıştır.

Yoğun araştırmalara konu olan Buhara; jeo-stratejik konumu, iklim özellikleri, yeryüzü şekilleri, zengin yeraltı-yerüstü su kaynakları ve İpek Yolu üzerinde bulunması gibi sebeplerle tarih boyunca pek çok kavmin istilasına uğramıştır.

MÖ 8. yüzyılda İskitler/Sakalardan başlayarak Emevîler dönemine (41-132/661-750) kadar pek çok imparatorluk ve devletin hâkimiyetine giren şehrin Emevîler tarafından defalarca (ilki Ubeydullah b. Ziyâd zamanında (54-55/674-675)⁷ ele geçirildiği görülür. Bunlar kısa süreli hâkimiyet, vergiye bağlama, vergiler verilmediği için cezalandırma şeklinde olmuş,⁸ nihai fethi ise Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim eliyle gerçekleşmiştir (90/709).⁹ Kuteybe'den önceki kısa süreli hâkimiyet dönemlerinde şehirde İslâmiyet'in gerçek anlamda tanınması ve benimsenmesi ise mümkün olmamıştır.

1. İslâm Öncesi Dinî Durumu

Buhara, İslâm'ın buraya ulaşmasından önce Mâverâünnehir'in dinî merkezi olarak nitelendirilebilir. Zira şehrin Doğu ve Batı medeniyetlerini birbirine kavuşturan İpek Yolu (et-Tarîku'l-Harîr)¹⁰ üzerinde bulunması¹¹

⁶ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, (Buhârâ Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998).

⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1987), 397; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 5/297-298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1385/1965), 3/499.

⁸ Horasan Valisi Sa'îd b. Osman'ın Buhara seferi (56/676) ve sonuçları için bk. Belâzürî, *Fütûh*, 397. Yine Horasan Valisi Ümeyye b. Abdillâh'ın Buhara seferi (77/696) ve sonuçları için bk. Belâzürî, *Fütûh*, 402; Taberî, *Târih*, 6/311-313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/444-446; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, thk. Emin Abdülmecid Bedevî – Nasrullah Mübeşşir et-Tarazî (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1385/1965), 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/512-513.

⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 406; Taberî, *Târih*, 6/442-444; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/542-543.

¹⁰ Müslüman tacirler bu yol sayesinde İslâmiyet'i Orta Asya ve Çin'e varıncaya savaşımsızın ulaştırabilmiştir. Bk. Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, çev. Komisyon (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 205.

¹¹ Orhan Doğan – Murat Erkoç, "Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Türkistan Şehirleri Üzerine Genel

dönemin büyük dinlerinin burada tanınmasına ve bu dinlere ait mabetler ile müesseselerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

İslâm öncesinde Budizm, Mecûsîlik/Zerdüştlük, Maniheizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik Buhara'da öne çıkan dinler arasında yer almaktaydı. Mâverâünnehir'in en önemli dinlerinden birisi Budizm'di.¹² Sınırları Hindistan'dan Mâverâünnehir'e ulaşan Kuşan İmparatorluğu döneminde (MS 30-375) Hint düşüncesi, Hint dinleri ve kültürü Orta Asya ile Çin'e kadar ulaşmıştı. Togan'a göre Budizm'i Türkistan'da yayanlar Hintli tüccarlardır.¹³ İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), İslâm'dan önce Mâverâünnehir halkının ekseriyetle Budist olduğunu kaydeder.¹⁴ Kuşan İmparatoru I. Kanişka, Belh ve Buhara şehirlerinde Budizm'in Mahayana (Minhâc-ı Hakikat) mezhebine ait iki büyük mabet inşa ettirmiştir.¹⁵

Buhara diğer dinlerin olduğu gibi Budizm'in de bölgedeki merkezî konumundaydı. Şehirde ve civarında yapılan kazılar sonucu bulunan çok sayıdaki Buda heykeli bu savı destekler mahiyettedir. Koyu bir Budist olduğu anlaşılan Buhara hükümdarlarından Mâh, put alım-satımının ticari merkezi olarak kabul edilen ve ismi ile müsemma olan Mâh-ı Rûz

Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/1 (2022), 306.

¹² MÖ. 6. yüzyılda Buda tarafından Hindistan'da kurulan bir din ve felsefe sistemidir. Bk. Günay Tümer, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/352. Budizm'in kültürel etkisi, Çin'de kaleme alınan sayısız metnin yeni ve geliştirilmiş çevirileriyle; hacıların ve tüccarların (ünlü Hsüan-tsang gibi) yardımları sayesinde kervan yolları boyunca Batı Asya ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Çeviriler sadece Hintçe veya diğer dillerden Çinceye değil, örneğin Çince'den Uyгурca ve diğer Türk dillerine ve Tibetçe, Korece ve Japoncaya da yapılmıştır. bk. Wolfram Eberhard, *A History of China* (Epub: Gutenberg, 2004), 197.

¹³ A. Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, (Cild I, *En Eski Devirlerinden 16. Asra Kadar*) (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 46-47; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Arab Conquests in Central Asia* (London: The Royal Asiatic Society, 1923), 1-2.

¹⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 419. Budizm'in kültürel etkisi, Çin'de kaleme alınan sayısız metnin yeni ve geliştirilmiş çevirileriyle; hacıların ve tüccarların (ünlü Hsüan-tsang gibi) yardımları sayesinde kervan yolları boyunca Batı Asya ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Çeviriler sadece Hintçe veya diğer dillerden Çinceye değil, örneğin Çince'den Uyгурca ve diğer Türk dillerine ve Tibetçe, Korece ve Japoncaya da yapılmıştır. Bk. Eberhard, *A History of China*, 197.

¹⁵ Mirza Bala, "Buhârâ", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2/761-762.

çarşısını inşa ettirerek, sanatkârlara imal ettikleri heykelleri belli günlerde bu çarşıda pazarlama imkânı tanımıştır.¹⁶

Budizm, Zerdüştlüğün tesiriyle Buhara'da gücünü kaybetmiş-se de Semerkant'ta etkisini sürdürmüştür.¹⁷ Zerdüştlüğün Sâsânî İmparatorluğu'nun resmî dini olduğu göz önüne alındığında¹⁸ Budizm'in zamanla Buhara'da niçin gerilediği anlaşılmaktadır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun mezhep dayatmasından kaçan Hıristiyan Nestûrî mezhebi ile Maniheizm ve Mazdekizm gibi dinlerin varlığı da Buhara başta olmak üzere bölgenin diğer yerlerinde Budizm'i ikinci plana itmiş olmalıdır.¹⁹

Buhara, İslâmiyet'in burada genel kabul görmesine kadar Zerdüştlüğün Mâverâünnehir'deki merkezi olmuştur.²⁰ Buhara ve çevresinde Zerdüş (ö. MÖ 551) öncesine ait (MÖ 750 Afridon dönemi) ateşgedeler olduğu bilinmektedir. Buhara ateşgedesinden önce inşa edilen Râmiş Köyü Ateşgedesi bunlardandır.²¹ Narşahî (ö. 348/959) Mescid-i Mâh'ın (Cuma Camii) inşa edildiği yerde eskiden put alınıp satılan Mâh çarşısının olduğunu, daha sonra burasının bir ateşgedeye (Zerdüş mabedine) çevrildiğini kaydeder.²² Göktürkler dönemi (MS 552-658) itibariyle Zerdüşlük şehirdeki önemini daha da arttırmıştır. Bunda İpek Yolu üzerindeki şehirlere ve bu arada Buhara'ya yerleşen Farisî tüccarın rolü büyük olmuştur. Mâh-ı Rûz Ateşgedesi bu dönemde inşa edilmiştir.²³

Arnold, Sâsânîlerin yıkılmasıyla Mecûsîliğin en önemli desteğini yitirmesi ve bu dinin gerçek hayatla örtüşmeyen, dolayısıyla da hayatı

¹⁶ Narşahî, *Târihu Buḥârâ*, 40; Yitik, "Buhara mı Vihara mı", 1286.

¹⁷ A. Nîmet Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *AÜDTCFD* 6/5 (1948), 391.

¹⁸ İran'da Sâsânîler hanedanı iktidara geldiğinde (MS 226) Mecûsîlik tedricen toparlanmış, 272'de Sâsânî başrahibi Kartir'in gayretleri neticesi devletin resmî dini olarak tescil edilmiştir. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/280.

¹⁹ Zekerîya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler* (Konya: Nur Basımevi, 1988), 63-64; Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 10-11.

²⁰ Barthold, *Turkestan*, 180.

²¹ Narşahî, *Târihu Buḥârâ*, 32-35; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968), 2/59.

²² Narşahî, *Târihu Buḥârâ*, 40.

²³ Kurt, *Buhara*, 222-225.

zorlaştıran prensipleri sebebiyle (mesela zanaatkâr Mecûsîler, bu dinin kutsal saydığı ateşi, toprağı ve suyu kirlettikleri için toplumda hor görülürlerdi) hatırı sayılır sayıda Mecûsînin İslâm'a girdiğini kaydeder. Ayrıca Mecûsî dininin birçok esasını İslâm'da bulmaları da Mecûsîleri bir ölçüde İslâm'a ısındırmış olmalıdır.²⁴

MS 3. yüzyıl başlarında İran'da zuhur eden ve bir ticaret dini olarak bilinen Maniheizm Mâverâünnehir'in önemli dinleri arasında yer almıştır.²⁵ Dinin kurucusu olan Mani, Sâsânî zindanlarında işkence altında öldüğünde (MS 276) Maniheiztler aynı yüzyıl içerisinde Mâverâünnehir'e sığınmışlardır.²⁶ Burada dinî faaliyetlerini sürdüren Maniheiztler,²⁷ Nestûrîler gibi Semerkand'ı merkez edinmişlerdir.²⁸ Hz. Ömer döneminde Maniheiztlerin dinî merkezi olan Medâin fethedilmiş (16/637),²⁹ 649'da Horasan bölgesi ve 54/674 yılında Buhara şehri fethedilince buradaki Maniheiztler cizye mukabili yaşamlarını sürdürmüşlerdir.³⁰

Hristiyanlık MS 3 ve 4. yüzyıllardan itibaren diğer dinlerin yanı sıra Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde görülmeye başlamış; Herat, Merv ve Semerkand'da piskoposluk ve metropolitler oluşturulmuştur.³¹

Bölgedeki üç metropolitlik makamından birisi Semerkand'da bulunuyordu (diğerleri Kaşgar ve Tankut şehirlerinde). Semerkand piskoposluğu, Nestûrî patrik Sliba-Zkla (93-110/712-728) tarafından metropolitlik sınıfına yükseltilmişti. Buhara'ya bağlı bütün yerleşim birimleri Semerkand metropolitliğine bağlıydı.³²

İslâmî dönemde, şehrin mahallelerinde Hristiyan mimarisine dair eser-

²⁴ Ayrıntı için bk. Thomas Walker Arnold, *İntişâr-ı İslâm Târihi*, çev. Halil Hâlid (İstanbul: Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1343/1924), 213-214.

²⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 1/97-98.

²⁶ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 11-12.

²⁷ Barthold, *Turkestan*, 387.

²⁸ Ahmed Emin Emin, *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1969), 106.

²⁹ Hayyât b. Halife, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 133; Belâzürî, *Fütüh*, 258-259.

³⁰ Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (1989), 82.

³¹ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi* (İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978), 22.

³² Fr. Psaltay, "Türkelide Hristiyanlık", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, ed. Türk Tarih Kurumu (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1937), 892.

lere rastlamak mümkündü. Narşahî, Buhara'da Benî Hanzala Mescidi'nin bulunduğu yerde, zamanında bir kilise bulunduğunu kaydetmektedir.³³

Müslüman Arapların Mâverâünnehir'e ulaştığı 8. yüzyıl itibarıyla Yahudilerin Buhara'da ikamet ettiği bilinmektedir. İran'dan buraya göç eden Yahudiler kendilerine mahsus bir mahalle kurup burada hayatlarını sürdürmüşlerdir.³⁴

Emevîlerin Horasan Valisi Naşr b. Seyyâr'ın (120-131/738-749) Merv'de irat ettiği meşhur hutbe, Emevîler döneminde Mecûsîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlığın varlığını sürdürdüğünü gösterir. Zira o harac ve cizye meselesine değinirken Mecûsî dihkân Behrâmsîs, Hıristiyan din adamı Eşbidâd b. Gregor ve Yahudi din adamı 'Akîba'nın isimlerini zikretmiştir.³⁵

2. İslâmiyet'in Buhara'da Tanınması ve Benimsenmesi

İslâmiyet'in Buhara'ya ulaşmasına geçmeden önce Buharalı bir tacirin Müslüman olmasına dair rivayeti zikretmek gerekir. Buna göre Erzekyân isimli Buharalı tacir ticaret maksadıyla Çin'e gitmiş, Çin'den deniz yoluyla önce Basra'ya sonra da muhtemelen Kûfe'ye gelmiş ve burada Hz. Ali ile görüşerek Müslüman olmuştur. Torunlarından Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen el-Erzekyânî (ö. 344/955) bir hadis âlimidir.³⁶

İslâm dininin Buhara'ya ulaşması Emevîler döneminde yürütülen fetih hareketleriyle mümkün olabilmiştir. Bazı rivayetlere bakılırsa Müslüman Araplar, Buhara sakinleriyle muhtemelen bundan önce etkileşime geçmişlerdir. Buna göre Hz. Osman döneminde Ceyhun Nehri'nin ötesindekiler (Mâverâünnehir halkı) ile bir anlaşma yapılmıştır.³⁷ Başka bir rivayette

³³ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 84.

³⁴ Durmuş Arık, "Buhara Yahudileri", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2018), 3-4.

³⁵ Taberî, *Târîh*, 7/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/236; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb*, thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hinî (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002), 21/427.

³⁶ Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Beyrut: Meclisü Dâirati'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962), 1/162-163; 'İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 41-42.

³⁷ Kâsım b. Sellâm Ebû 'Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halil Muhammed Hirâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts), 1/253.

Basra Valisi Abdullah b. ‘Âmir’in, Ceyhun Nehri’nin Horasan’a yakın noktalarını fethettiği, bunun üzerine Mâverâünnehir halkının anlaşma yapmak istediklerini kendisine bildirdiği, onun da bunu kabul ettiği kaydedilir. Yakın bir anlatımda İbn ‘Âmir’in Ceyhun’u aşarak bölgede ilerlemeye başlayınca Mâverâünnehir halkının anlaşma talep ettiği, bunun üzerine onun kendilerine vergi tahsildarları gönderdiği geçmektedir.³⁸ Buradan hareketle Ceyhun Nehri’ne yakın bir noktada (yaklaşık 150 km) yer alan Buhara’nın, İbn ‘Âmir’in askerî hareketlenmesi neticesi onunla ilk anlaşma talep edecek şehirlerin başında olduğu varsayılabilir. Öngörülen bu ilk temas ise dinî değil, askerî ve siyasî karakterli olmalıdır.

Mu‘âviye b. Ebî Süfyan’ın Horasan valileri Ubeydullâh b. Ziyâd 54/674 tarihinde,³⁹ bundan bir yıl sonra da Sa‘îd b. Osman b. ‘Affân Buhara üzerine yürümüş ve anlaşma yoluyla şehri vergiye bağlamış;⁴⁰ Abdülmelik b. Mervân dönemi Horasan Valisi Ümeyye b. Abdillâh b. Hâlid ise 77/696 yılında Buhara halkıyla düşük bir fide mukabili anlaşmaya varmıştır.⁴¹ Ancak merkeze uzak olması ve burada Müslüman nüfus bırakamama gibi sebeplerle Buhara’da İslâmiyet tam olarak tanınabilmiş değildi. Üstelik şehirde İslâm’ı baskılayan koyu bir putperestlik hâkimdi.⁴² Narşahî, Müslüman Arapların bundan önceki kısa süreli hâkimiyetlerinde Buharalıların İslâm’dan döndüğünü kaydetmişse de⁴³ bu durum dinden dönme olarak değil de Buhara halkının siyasî bağımsızlığını tekrar kazanması şeklinde anlaşılmalıdır. Zira kısa süreli hâkimiyet dönemlerinde Buhara’da İslâm dinine ait bir mabetten, dinî faaliyet yürüten herhangi bir âlimden ve bir İslâm topluluğundan bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Buhara’da İslâm’ın gerçek anlamda tanınması ve kabul görmeye başlaması Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim tarafından feth-

³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 394; Kudâme b. Ca’fer, *Kitâbü’l-Harâc ve şmâ at(şani’i)l-kitâbe* (Bağdat: Dâru’r-Reşîd, 1401/1981), 403–404.

³⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 397; Taberî, *Tarih*, 5/297–298; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 3/499.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyye, 1413/1992), 568; Belâzürî, *Fütûh*, 397–398; İbn A’sem el-Kûfi, *Kitâbü’l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru’l-Edvâ’, 1411/1991), 4/310; Narşahî, *Târihu Buḥârâ*, 64–65.

⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, 402; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/444; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21/197.

⁴² Narşahî, *Târihu Buḥârâ*, 8.

⁴³ Narşahî, *Târihu Buḥârâ*, 77.

dildikten sonra (90/709) gerçekleşmiştir.⁴⁴ Göreve başladığı ilk günlerde Merv'de irat ettiği bir hutbede “Allah, dininin yüceltilmesi için size bu toprakları helal kıldı.”⁴⁵ demesi onun fethettiği topraklar için beslediği asıl niyeti ortaya koymaktadır. Rasonyi, Kuteybe ve Ebû Müslim el-Horasanî hakkında şu tespitte bulunmuştur: “Kuteybe, (86-96/705-715) ve Ebû Müslim (127-137/745-755) daha önce zapt olunan İran'ın ötesindeki ülkelerde İslâm'ın yol açıcıları olmuşlardır.”⁴⁶

Buhara'nın fethi akabinde Kuteybe b. Müslim'in İslâm dini adına büyük bir gayret gösterdiği belirtilmelidir. O, Buharalılara İslâm'ı tebliğ için farklı usuller geliştirmiş ve bu hususta ısrarcı olmuştur. Kuteybe, şehri teslim alırken yaptığı anlaşmaya dayanarak yerel halka meskenlerinin yarısında Araplarla birlikte -mahremiyet sınırlarına riayet esaslı- ika-met etme zorunluluğu getirmiş, Arap kabileleri ise Buhara'ya belli bir esasa göre yerleştirmiştir. Buna göre ‘Aṭṭârîn kapısının girişinden Nûn kapısına kadar Rebî'a ve Muḍar kabileleri mensupları, buradan şehir merkezine kadar olan kısma da Yemenliler iskân edilmiştir. ‘Aṭṭârîn kapısı geçildiğinde Benî Sa'd, sonra da cahiliyede “Mühre kapısı” olarak isimlendirilen Benî Esed kapısı bulunmaktaydı. Diğer kapının ismi ise Gebriyye (Mecûsî kapısı) idi. Gebriyye, kapıların en sağlamıydı ve Arapların evleri çoğunlukla bu kapıda yer alıyordu. Böylelikle Buharalılar, Arapları dolayısıyla da İslâm'ı yakından görüp tanıyacaklar ve belki de bu yolla Müslüman olacaklardı. O, halkı (sosyal hayatla alakalı) dinî hükümlere uymakla yükümlü tutmuş, hukuka aykırı davranışları cezalandırmıştır. Şehirde, isimlerini buraya yerleştirilen Arap kabilelerinden (Benî Hanzala, Benî Sa'd) alan mescitlerin yanı sıra bir de Cuma Camii inşa ettirmiştir (93/712). el-Mescidü'l-Câmî', Kuteybe Câmii ya da Mâh-ı Rûz Câmii diye de isimlendirilen bu mabedin inşa edildiği yer daha önce bir puthâne idi. Kuteybe, Buhara halkını cuma namazını eda etmeye davet etmiştir. Cuma namazı için bu camiye gelen herkese iki

⁴⁴ Belâzürî, *Fütûḥ*, 406; Taberî, *Târîḥ*, 6/442-444; Narşahî, *Târîḥu Buḥârâ*, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/542-543.

⁴⁵ Taberî, *Târîḥ*, 6/424.

⁴⁶ Laszlo Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler*, çev. Ş. K. Seferoğlu – Adnan Müderrisoğlu (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983), 54.

dirhem verileceği duyurulmuştur. Başlarda Arapça öğrenme güçlüğü sebebiyle Buhara halkı namazda Kur'ân'ı Farsça okuyor, rükû ve secdeye giderken bir kişi Farsça komut veriyordu. İslâm'ı zahirde kabul eden Buharalıların gerçekte putlara tapmayı sürdürdükleri bir vakıa ise de⁴⁷ onun bu gayretleri neticesi İslâmiyet'in tohumlarının gönüllere atıldığı ve bu tohumların gelecek nesillerde filizlendiği söylenebilir.

Ḳuteybe, aristokrat kesimin güvenini sağlamak ve desteğini almak için Buhara Melikesi Kabac Hâtûn'un genç yaştaki oğlu Tuğşâde'yi⁴⁸ siyasî rakibi Verdân-hudât'ı öldürdükten sonra Buhâr-hudât (Buhara hükümdarı) yapmıştır.⁴⁹ Tuğşâde, İslâmiyet'i kabul ederek yaklaşık 32 yıl boyunca koltuğunu korumuş, çocuğuna Ḳuteybe ismini vererek⁵⁰ bir bakıma ona olan vefasını göstermiştir. Şehrin hükümdarı konumundaki birisinin dine girmesi elbette yakın çevresi ve bağlılarını İslâm ve Müslümanlara yaklaştırmış olmalıdır.

Ḳuteybe, Buharalıları ordusu içerisinde yer vermiştir.⁵¹ Böylece Müslüman Araplarla omuz omuza savaşan bazı Buharalı, Semerkandlı ve Ferganalıların -idealleri farklı olsa da- gerçekleştirilen gaza faaliyetlerinin felsefesinden ve Müslüman Arapların sahip olduğu dinî ve kültürel özelliklerden etkilendikleri söylenebilir. Bu etkileşimin onların aileleri, akrabaları ve boylarına ilerleyen zamanlarda müspet manada -dolaylı da olsa- yansımış olabileceğini düşünmek ise yanlış olmayacaktır.

Tebeu't-tâbiinden, Belh doğumlu Ebü'l-Ḳâsım Daḥḥâk b. Müzâhim (ö. 103/721) Buhara'yı teşrif eden âlimler arasında yer almaktadır. O, tefsir ilminde imamdır. Çocuklara yönelik bir ders kitabı yazmıştır. Verdiği dersler mukabili herhangi bir ücret talep etmediği kaydedilmektedir.⁵² İbn

⁴⁷ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 75-78, 84-86.

⁴⁸ İsim, Ṭaberî'de "Tûkşiyâde" olarak geçer. bk. Ṭaberî, *Târîh*, 7/176.

⁴⁹ Ṭaberî, *Târîh*, 6/461-464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/553-554.

⁵⁰ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, 24.

⁵¹ Ṭaberî, *Târîh*, 6/483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/581; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 1434/2013), 10/9; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/299.

⁵² 'Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ'i'l-kebir*, thk. Abdülmütî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984), 2/218; İbn Hibbân, *Meşâhiru'l-ulemâ'i'l-emşâr*, thk. Mecdî b. Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 227; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/441; Zehebî, *Mizânü'l-irtidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/325-326; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr,

Kesîr'e göre Dahhâk; Enes b. Mâlik, İbn Abbas, İbn Ömer ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. Yani o, tâbiîn kesimindendir. Denilir ki İbn Abbas dışındaki sahâbeden bir şey dinlememiştir. İbn Abbas'ın yanında yedi yıl kaldığı bizzat kendisinden rivayet edilmiştir.⁵³ Zehebî onun bir eğitici olduğunu, mektebinde üç bin çocuk bulunduğunu, (eğitim esnasında) onların etrafında bir eşek üzerinde dolaştığını kaydeder.⁵⁴ İkamet ettiği yerler hususunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. İbn Hibbân onun bir müddet Merv'de, uzun vakit Belh'te, ara sıra da Buhara ve Semerkand'da,⁵⁵ Sem'ânî ise hayatının bir kısmını sırasıyla Belh, Semerkand ve Buhara'da geçirdiğini⁵⁶ kaydeder. Anlaşıldığı kadarıyla Dahhâk bölgedeki diğer şehirlerde olduğu gibi Buhara'da da tefsir merkezli bir ilmi faaliyet yürütmüş; bu yolla çok sayıda çocuğu ve yetişkini tebliğ ve irşat etmiştir. Yine Belh doğumlu olduğu için onun Farsça ve Türkçe bildiği ve Buhara'daki eğitim-öğretim faaliyetlerinde bu dilleri kullandığı varsayılabilir.

Cerrâh b. Abdillâh (99-100/717-719)⁵⁷ ve Eşres b. Abdillâh es-Sülemî (108-110/727-729) gibi bazı Horasan valilerinin mevaliden cizye talep etmeleri Mâverâünnehir'de huzursuzluklara ve büyük isyanlara yol açmış,⁵⁸ bu durum doğal olarak Buhara'da İslâmiyet'in ve Müslümanların konumunu zayıflatmıştır. Mâverâünnehir bölgesindeki genel problemler son Horasan Valisi Naşr b. Seyyar (120-131/738-748) tarafından büyük oranda düzeltilmiş,⁵⁹ bu da Buhara ve bölgenin diğer şehirlerinde İslâmiyet'e olan rağbeti arttırmıştır.

1418/1997), 12/732.

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/732.

⁵⁴ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 2/325.

⁵⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîru'l-ulemâ*, 227.

⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/441.

⁵⁷ Taberî, *Târih*, 6/558-559; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, 409-410; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/51; Sıbî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 10/222; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübede' ve'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men 'âşarahüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1408/1987), 3/95.

⁵⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 413-414; Taberî, *Târih*, 7/54-60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/147-151; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/407-410.

⁵⁹ İcraatları için bk. Nahide Bozkurt, "Naşr b. Seyyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/415-416.

3. İslâmiyet'in İntişarında Buhara Şehrinin Rolü

Buhara'da tohumları Emevîler döneminde atılan İslâm dini meyvelerini Abbâsîlere bağlı bir hanedanlık olan Sâ mânîler döneminde vermeye başlamıştır. Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed'in Buhara'yı başkent yapmasının (275/888) ardından izlediği politikalarla⁶⁰ burası tam bir İslâm şehri hüviyeti kazanmıştır.

Bu dönemde Buharalı âlimler ve İslâm dinini gayrimüslim Türk unsura ulaştırılmasını gaye edinen Sâ mânî devlet adamları Seyhun Nehri'nin kuzeyinde yaşayan Karluk, Yağma, Çiğil ve Oğuz Türklerinin İslâmlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

840'ta kurulan ve Doğu Türkistan ile Mâverâünnehir'e hükmeden Türk menşeli Karahanlılar Devleti'nin İslâmlaşmasında, başkenti Buhara olan sınır komşusu Sâ mânîler büyük bir katkı sunmuştur. Tarihini akışını belirleyen bu hadisenin seyri şöyledir: Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed 280/893'te Karahanlılar Devleti tebaası olan Karluk Türklerinin yaşadığı Tarâz'ı (Talas) fethetti. Buranın Türk emîri ve dihkânların çoğu Müslüman oldu ve şehrin en büyük kilisesi Cuma Camii'ne dönüştürülerek Halife Mu'tazîd-Billâh (ö. 289/902) adına burada hutbe okutuldu.⁶¹ Ülkenin batısına hükmeden (yardımcı kağan) Kadir Han Oğulçak, Tarâz'ı kaybedince başkentini Kaşgar'a taşıdı. İki devlet arasında mücadele sürerken Oğulçak, Sâ mânîler arasındaki iç çekişmeler sebebiyle kendisine sığınan Ebû Naşr b. Mansûr'un iltica talebini kabul etti. Ebû Naşr, Kaşgar yakınındaki Artuç'a yerleştirildi. O, burada bir mescit inşa etti. Oğulçak'ın yeğeni Satuk b. Bezîr bu sırada vergi tahsili için gittiği Artuç'ta Ebû Naşr b. Mansûr'dan İslâm hakkında bilgi edindi. Bir süre sonra onun ve aslen Buhara'da ikamet eden Ebû'l-Hasen Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî'nin telkinleriyle Müslüman oldu (308/920) ve Abdülkerim ismini aldı.⁶² İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî ise Satuk'un gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olduğunu kaydetmektedir.⁶³ Satuk, İslâm

⁶⁰ Narşahî, *Târîhu Buḥârâ*, 113–130.

⁶¹ Narşahî, *Târîhu Buḥârâ*, 123.

⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/138; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/405; Ömer Soner Hunkan, "Satuk Buğra Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/181.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/82; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/361.

dinine giren yakın çevresi ve Fergana gazilerinin desteğiyle amcası Oğulçak'ı Kaşgar'dan çıkardı ve Buğra unvanını aldı (309/921). Karahanlılar Devleti'nin batısında hâkimiyet sağlayan Abdülkerim Satuk Tegin aslında bu başarısı ile ülkenin doğusunun da İslâmlaşma sürecini başlatmış oldu. Onun ileride Kara Hakan unvanını alması hakanlığın başkenti olan Balasagun'u ele geçirdiğini göstermektedir. Hoten ve Isıg Gölü'nün doğusundaki gayrimüslim ırktaşlarıyla cihat eden Satuk Buğra Han 344/955'te vefat etmiş ve Artuç'a defnedilmiştir. Onun döneminde Sâmanîlerle dostane ilişkiler kurulmuştur.⁶⁴ Kendisinden sonra yerine geçen Arslan Han Baytaş Süleyman ise Doğu Karahanlı hükümdarı Arslan Han'ı yenerek bu devlete son vermiştir (muhtemelen 349/960).⁶⁵ 960 tarihi önemlidir. Zira kaynaklarda bu tarihte Türklerden iki yüz bin hâr-kâh/otağ (büyük çadır) halkının Müslüman olduğu geçmektedir ki⁶⁶ bu rakam yaklaşık bir milyon kişiye tekabül etmektedir. Sürecin bu noktaya gelmesinde Sâmanîlerin siyasî, ilmî, kültür ve irfan merkezi olan Buhara şehrinin önemli bir vazife ifa ettiği muhakkaktır. Müslüman Karahanlılar Devleti'nin Seyhun'un kuzeyindeki gayrimüslim Türk boylarının İslâmlaşmasında ve zamanla şehirleşerek İslâm medeniyetine katkı sunmalarında önemli rol oynadığı ise bir gerçektir.⁶⁷

Buharalı siyaset, ilim ve ticaret adamlarının şehrin yakın havzası dışında, buraya oldukça uzak coğrafyalarda bile İslâm'ın tebliği noktasında mühim vazifeler ifa ettikleri anlaşılmaktadır. Nümizmatik verilerden hareketle İslâm'ın Doğu Avrupa'daki ilk temsilcileri olan İdil-Bulgar Hakanı İlteber Almış'ın (ö. 310/922 sonrası [?]) İslâmiyet'le tanışması ve Müslüman olmasında, Buhara'yı ülkesinin başkenti yapan Sâmanî Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in rolü olduğu varsayılabilir. İbn Rüşd 903-913 arası telif ettiği eserinde İdil-Bulgar hükümdarı Almış ve tebaasının

⁶⁴ Hunkan, "Satuk Buğra Han", 36/181.

⁶⁵ Özaydın, "Karahanlılar", 24/406.

⁶⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümme ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 1379/1959), 6/222; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/230; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseyniyye, 1325/1906), 2/102; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/190; Zeynüddin İbnü'l-Verdi, *Târihu İbni'l-Verdi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/278.

⁶⁷ Özaydın, "Karahanlılar", 24/404-412.

Müslüman olduğunu kaydeder. S. A. Yanina'nın 903-908 arasında darp edildiğini öngördüğü bir İdil-Bulgar sikkesine göre ise İdil-Bulgarları, İbn Fadlân heyetinin İdil-Bulgar topraklarına geldiği 310/922 tarihinden önce İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Zira bu madeni paranın üzerinde Kûfî yazıyla Abbasî Halifesi el-Müktefî'nin (289-295/902-908), Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed'in (279-294/892-907) ve Bulgar Hakanı Ca'fer b. Abdillâh'ın (Almış) isimleri bulunmaktadır.⁶⁸ Bu sikkede bir başka Müslüman hükümdarının değil de Sâmânî hükümdarının adının olması İdil-Bulgar hükümdarının Buhara merkezli Sâmânî hükümdarıyla yakın ilişki içerisinde olduğu, bu vesileyle İslâm dini ve kültürüyle belli düzeyde etkileşime girdiği ve netice itibarıyla İslâm dinini kabul ettiği şeklinde okunabilir.

Endülüslü coğrafyacı ve seyyah Ebû Hâmid Muhammed b. Abdîrrahmân el-Gırnâtî'ye isnaden, tıp bilgisi olan Buharalı bir Müslüman fakih ve tüccarın İdil-Bulgar ülkesine geldiği ve o sırada ağır hasta olan hükümdar ile hanımını tedavi ettiği, bundan memnuniyet duyan hükümdarın ise Müslüman olduğu kaydedilmişse de⁶⁹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin Beyrut, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde baskılı *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb* isimli eserinde hikâyedeki bu kişi hiçbir millet, kabile ve şehre nispet edilmeden "sâlih bir adam" şeklinde vafedilmektedir.⁷⁰

Oğuzların Müslüman olmaları ve İslâmiyet'te sebat etmelerinde de Buhara şehrinin rolünden söz etmek mümkündür. Kaynaklarda geçtiğine göre Selçuk Gazi'nin babası olan Duğâk, Oğuz Yabgusunun (Türk hakanı) başbuğu ve en yakın müşaviri idi. Yabgu, İslâm (muhtemelen Sâmânî) topraklarına akın düzenlemek istediye de Duğâk bunu uygun bulmamış, hatta çıkan tartışma arbedeye evrilmiştir. Yabguyu yaralayan Duğâk, kendisine bağlı adamları sayesinde Yabgunun askerlerinden kurtulmayı başarmıştır. Bu hadiseye rağmen ikili arasındaki ilişkiler zamanla düzelmiştir. Bu sırada Duğâk'ın Selçuk adını verdiği bir çocuğu dünyaya

⁶⁸ Abdülkerim Özaydın vd., *İlk Müslüman Türk Devletleri*, ed. Sadi Süleyman Kucur (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2018), 33.

⁶⁹ Özaydın vd., *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 35.

⁷⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb*, thk. İsmail el-Arabî (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1413/1993), 178.

gelir. Hakan, üstün vasıflara sahip olan Selçuk'u önemli makamlara getirir ve nihayet onu subaşı (ordu komutanı) olarak atar. Fakat hakanın karısı, halkın kendisine itaat ettiği Selçuk'un ileride doğurabileceği tehlikeleri öne sürerek onu öldürmesi için hakanı kışkırtır. Bunu işiten Selçuk, kendisine bağlı olanlarla İslâm topraklarına gider, Müslümanlarla komşuluk yapar ve neticede Müslüman olur. Selçuk, nüfuzunu her geçen gün artırır ve sonunda Cend civarına yerleşir. Hakanlarının bu diyarda yaşayan Müslümanlardan haraç aldığı gayrimüslim Türkler üzerine sefere çıkar. Selçuk, hakanın vergi tahsildarlarını buradan kovar ve böylece burası Müslümanların eline geçer.⁷¹ Bir başka kaynağa göre ise Selçuk Bey maiyetiyle birlikte Cend şehrine yerleşmiş, daha sonra Hârizm'in Zendek şehri hâkimi ile Buhara'nın yöneticilerine elçiler göndererek onlardan halkına Kur'ân'ı ve İslâm'ı öğretecek muallimler göndermelerini talep etmiştir. Çeşitli hediyeler eşliğinde gelen muallimler yürüttükleri faaliyetlerle Oğuzlar arasında dinin yayılmasına büyük katkı sunmuşlardır.⁷²

Selçuk Gazi'nin oğlu Arslan 375/985'te maiyetindeki Oğuzlarla Buhara'ya bağlı Nûr nahiyesine yerleşmiştir ki⁷³ bu göç, Oğuzların İslâmlaşması noktasında önemli katkı sunmuş olmalıdır. Oğuzların bu süreçte Müslüman olmaları ve Ceyhun Nehri'nin güneyinden hareketle İran topraklarına yerleşerek 1040 Dandanakan Savaşı ile burada bir devlet kurmaları⁷⁴ şüphesiz tarihin kırılma anlarından birisidir. Zira Büyük Selçuklu Devleti'yle birlikte Müslüman Türklerin batı istikametinde asırlarca sürececek yürüyüşü başlamıştır.

Buharalı âlimlerin Selçuklu halkı ve sultanları üzerindeki etkileri sonraki dönemlerde de sürmüştür. Mesela, Ebû Naşr Muhammed b. Abdilmelik el-Buhârî'nin, Sultan Muhammed Alparslan'ın (ö. 465/1072) imamı ve fakihî olduğu bilinmektedir. Ebû Naşr, Malazgirt Meydan

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/473-474; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtaşar*, 2/163; İbnü'l-Verdi, *Târîh*, 1/335.

⁷² Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/365.

⁷³ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/365.

⁷⁴ Sümer, "Selçuklular", 36/368.

Muharebesi öncesi Alparslan'ı cuma namazı sonrası savaşı başlatmasını tavsiye ederek, kendisine zafer ihsan etmesi için Allah'a dua etmiştir.⁷⁵

Sonuç

Buhara yaklaşık 2500 yıl önce Zerefşan Nehri aşağı havzasında ve İpek Yolu güzergâhında kurulmuş ve Semerkant'la birlikte geçmişten günümüze Mâverâünnehir'in dinî, ilmî ve kültürel merkezi olagelmıştır. Şehrin, İslâmiyet'ten önce sırasıyla Budizm, Mecûsîlik/Zerdüştlük, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerine ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Buhara'nın İslâm ve Müslümanlarla ilk askerî ve siyasî temasının Hz. Osman döneminde gerçekleştiği varsayılabilir. Emevîler dönemine gelindiğinde ise şehir farklı zamanlarda vergiye bağlanmış, nihayet Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilmiştir (90/709). Kuteybe fetihden sonra İslâm'ı burada tanıtmak gayesiyle çeşitli uygulamalarda bulunmuştur. Kısmi kolonizasyon, Cuma Camii başta olmak üzere pek çok mescit inşa edilmesi, cuma namazına gelenlere para dağıtılması, kolaylık olması açısından namazda Kur'ân'ı Farsça okuma ruhsatı verilmesi, âlimlere İslâm'ı tebliğ için zemin hazırlanması bunlardan bazılarıdır. Yine o, siyasî istikrarı sağlamak için yerel bir asilzade olan genç Tuğşâde'yi Buhâr-hudât (Buhara hükümdarı) olarak atamış, neticede Tuğşâde Müslüman olmuş ve çocuğuna Kuteybe ismini vermiştir. Ordusunda Buharalılara da yer veren Kuteybe böylece onları ve yakınlarını kendisine yaklaştırmıştır.

Mâverâünnehir'deki önemli dinlerin merkezi olması sebebiyle Buhara'nın İslâmlaşmasının kolay olmadığını belirtmek gerekir. Kuteybe sonrası bazı valilerin halktan zaman zaman haksız vergi toplamaları ise Buharalıları isyan çıkaracak derecede olumsuz etkilemiştir. Bu durumun son Horasan Valisi Naşr b. Seyyâr tarafından düzeltildiği ve halkın zaten meyyal olduğu İslâm'a hızla girdiği bilinmektedir.

İslâmiyet adına Kuteybe tarafından atılan tohumlar Abbâsîler döneminde yeşermiş, Abbâsîlere bağlı Sâ mânî Hanedanlığı döneminde ise

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 10/65-66.

meyvelerini vermiştir. Zira Buhara'yı başkent yapan Sâ mânîlerin, şehrin önemli bir ilim, irfân ve kültür merkezi haline gelmesinde önemli adımlar attıkları bilinmektedir. Öyle ki bu dönemde Buhara Orta Çağ'ın tanınmış İslâm ilim-kültür merkezleri arasına girmiştir. Yine şehrin ruhundan ilham alan Sâ mânî hükümdarları, hanedan üyeleri, âlimleri ve tüccarları Mâverâünnehir'in kuzeyindeki gayrimüslim Karahanlı, Selçuklu ve muhtemelen İdil-Bulgar Türklerinin İslâmlaşmasında kritik rol oynamışlardır. Başta Kınık olmak üzere çeşitli Oğuz boylarının Müslüman olmasının Türk, İslâm ve dünya tarihinin dönüm noktalarından birisi olduğu ise ortadadır. Nitekim Seyhun Nehri'nin kuzeyindeki Müslüman Türk unsur zamana ve şartlara bağlı olarak kitleler halinde batı istikametine göç etmiş ve nihayet bu yürüyüş İlk Dönem Anadolu Beylikleri ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasına yol açmıştır. Anadolu'yu böylece kendine vatan kılan Müslüman Türk unsur bu coğrafyanın İslâmlaşmasında ve sonraki dönemde Osmanlı Devleti eliyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması ve Balkanlar ile Avrupa'da gerçekleştirilen fetihlerle İslâm'ın Avrupa'ya taşınmasında birincil rol oynamıştır.

Kaynakça

- Arık, Durmuş. "Buhara Yahudileri". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2018), 1–27.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişâr-ı İslâm Târihi*, çev. Halil Hâlid. İstanbul: Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1343/1924.
- Bala, Mirza. "Buhârâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/761–771. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Four Studies On The History Of Central Asia*. Leiden: E. J. Brill, 1956.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Turkestan Down To The Mongol Invasion*. London: Oxford University Press, 2. Basım, 1928.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1987.
- Bozkurt, Nahide. "Nasr b. Seyyâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/415–416. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Doğan, Orhan – Erkoç, Murat. “Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Türkistan Şehirleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/1 (2022), 306–323.
- Eberhard, Wolfram. *A History of China*. Epub: Gutenberg, 2004.
- Ebü ‘Ubeyd, Kāsım b. Sellām. *Kitābü’l-Emvāl*. thk. Halil Muhammed Hirâs. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.
- Ebü Hâmid el-Gırnâtî. *Tuhfetü’l-elbâb ve nuhbetü’l-a‘câb*. thk. İsmail el-Arabî. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1413/1993.
- Ebü’l-Fidâ’. *el-Muhtaşar fî târîhi’l-beşer*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü’l-Hüseyniyye, 1325/1906.
- Emin, Ahmed Emin. *Fecru’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 10. Basım, 1969.
- Frye, N. Richard. *Bukhara The Medieval Achievement*. Norman: University Of Oklahoma, 1965.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. *Arab Conquests in Central Asia*. London: The Royal Asiatic Society, 1923.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279–284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Güngör, Harun. “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (1989), 81–94.
- Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1397/1977.
- Huncan, Ömer Soner. “Satuk Buğra Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/181–182. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn A’sem, İbn A’sem el-Kûfî. *Kitābü’l-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Edvâ’, 1411/1991.
- İbn Haldûn. *Kitābü’l-İber ve divânü’l-mübtede’ ve’l-haber fî târîhi’l-‘Arab ve’l-Berber ve men ‘âşarahüm min zevi’s-se’ni’l-ekber*. thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1408/1987.
- İbn Havaşal. *Şüretü’l-‘arz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1357/1938.
- İbn Hibbân. *Meşâhîru’l-‘ulemâ’l-emşâr*. thk. Mecdî b. Mansûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbn Hurdâzbih. *Kitābü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1306/1889.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.

- İbn Kuteybe. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1413/1992.
- İbn Miskeveyh. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Dâru Surûş, 1379/1959.
- İbnü'l-Esîr, 'İzzeddîn. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn. *Târihu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-târîh*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1385/1965.
- İştahrî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1425/2004.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*. Konya: Nur Basımevi, 1. Basım, 1988.
- Kudâme b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'at(şan'at)i'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1401/1981.
- Kurat, A. Nimet. "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)". *AÜDTCFD* 6/5 (1948), 385-430.
- Kurt, Hasan. *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: (Buhârâ Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Mağdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahşenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eğâlim*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991.
- Narşahî. *Târihu Buhârâ*. thk. Emin Abdülmecid Bedevî – Nasrullah Mübeşşir et-Tarazî. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1385/1965.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1971.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim vd. *İlk Müslüman Türk Devletleri*. ed. Sadi Süleyman Kucur. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2018.
- Özaydın, Abdülkerim. "Selçuk Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Psaltay, Fr. "Türkelide Hristiyanlık". *İkinci Türk Tarih Kongresi*. ed. Türk Tarih Kurumu. 887-895. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1937.

- Rasonyi, Laszlo. *Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler*. çev. Ş. K. Seferoğlu – Adnan Müderrisoğlu. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983.
- Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. 13 Cilt. Beyrut: Meclisü Dâirati'l-Ma‘ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yan*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- Sümer, Faruk. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/365–371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekîl. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968.
- Şeşen, Ramazan. “Buhara”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/363–367. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Tanyu, Hikmet. *Türklerin Dinî Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1. Basım, 1978.
- Taşağıl, Ahmet. “Soğd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/348–349. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Umûmî Türk Tarihine Giriş: (Cild I, En Eski Devirlerinden 16. Asra Kadar)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 3. Basım, 1981.
- Tümer, Günay. “Budizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/352–360. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- ‘Uqaylî. *Kitâbü'd-Du‘afâ’i'l-kebîr*. thk. Abdülmutî Kal‘acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1984.
- Vambery, Arminius. *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*. London: Henry S. King, 1873.
- Wolfram, Eberhard. *Çin Tarihi*. çev. Komisyon. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu‘cemül-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- Yitik, Ali İhsan. “Buhara mı Vihara mı: Budizm’in İslam Dönemi Türk Kültürüne Etkileri”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*. 1285–1296. Ankara, 2004.
- Zehebî. *Mizânü'l-‘itidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma‘rife, 1382/1963.